

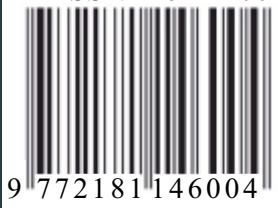
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

2/2023

E-ISSN 2181-1466

9 772181 146004

ISSN 2181-6875

9 772181 687004

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ҚЎШМА СЎЗЛАРДА УРҒУНИНГ АҲАМИЯТИ

*Қутлиева Мухайё Фуломовна,
Бухоро давлат университети
Факультетлараро хорижий тиллар
кафедраси ўқитувчиси
m.g.qutliyeva@buxdu.uz*

Аннотация. Ушбу мақолада инглиз ва ўзбек тилларидаги қўшма отлар ва уларда урғунинг қўлланилиши ёритилган. Қўшма отларнинг фонетик хусусиятлари уларни сўз бирикмасидан фарқлашда белги бўлиб хизмат қилиши мумкин. Инглиз тилида қўшма отлар асосан битта кучли урғу олади, баъзи ҳолатларда бир урғу сўзнинг ички маъносини ажратиши учун ҳам ишлатилади. Ўзбек тилида эса қўшма отлар бир асосий урғуга бўйсунди, логик урғу ҳам қўшма отларга бутунлигича тушади, компонентларига эмас. Сўз бирикмасида эса таркибидаги ҳар бир сўз урғули бўлади. Шу жиҳати билан ҳам қўшма от сўз бирикмасидан фарқланиб туради. Инглиз ва ўзбек тилларида урғунинг қўлланилишидаги фарқлар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: қўшма сўз, фонетика, график, сўз бирикмаси, синтактик, компонент, урғу.

Аннотация. В этой статье обсуждаются сложные слова в английском и узбекском языках и использование в них ударения. Фонетические особенности сложных существительных могут служить знаком отличия их от словосочетания. В английском языке составные существительные обычно имеют одно сильное ударение, а в некоторых случаях одно ударение используется для выделения внутреннего значения слова. В узбекском языке сложные существительные подвергаются одному основному ударению, а логическое ударение падает на сложные существительные в целом, а не на их составные части. Каждое слово во фразе имеет ударение. В этом отношении сложное существительное отличается от словосочетания. Анализируются различия в употреблении ударения и их особенности в английском и узбекском языках.

Ключевые слова: сложное слово, фонетика, графика, словосочетание, синтаксис, компонент, ударение.

Abstract. This article discusses compound nouns in English and Uzbek and the use of stress in them. The phonetic features of compound nouns can serve as a sign in distinguishing them from a word combination. In English, compound nouns usually have one strong stress, and in some cases, one stress is used to distinguish the inner meaning of the word. In the Uzbek language, compound nouns are subject to one main stress, and the logical stress falls on compound nouns as a whole, not on their components. Each word in a phrase is stressed. In this respect, a compound noun differs from a phrase. Differences in the use of stress in English and Uzbek, their specific features are analyzed.

Keywords: compound word, phonetics, graphics, word combination, syntactic, component, stress.

Кириш. Қўшма сўз билан сўз бирикмасини фарқлаш ғоят қийин ва мураккаб бўлишига қарамадан тилшуносликда бу муаммо юзасидан талай ишлар қилинган. Улардан бири О.С.Ахманованинг «Сўз билан сўз бирикмасини фарқлаш ҳақида»ги докторлик диссертациясидир. Қўшма сўзларни сўз бирикмасидан фарқлашда семантик, грамматик (маъно ва шакл) белги билан бир қаторда фонетик белгига ҳам асосланилади [5]. Қўшма сўзларнинг характерли хусусиятларидан бири шуки, улар бир асосий урғуга бўйсунди ва у охириги элементнинг сўнгги бўғинида бўлади. Сўз бирикмаси таркибидаги ҳар бир сўз урғули бўлади. Инглиз тилида бириктирувчи урғунинг борлигини яхлитликнинг аниқ кўрсатувчи хусусиятларидан деб ҳисоблаш мумкин: ‘bluebell (қиёсланг: ‘blue ‘bell), ‘blackboard (қиёсланг: ‘black ‘board).

Асосий қисм. Агар сўзда фонетик хусусият етарлича мавжуд бўлмаса, ундай ҳолатларда қўшма сўзни сўз бирикмасидан ажратувчи муҳим омил унинг элементларини ташкил этувчи боғланишлик даражаси ҳисобланади. Агар биз қўшма сўзларнинг сўз бирикмаларидан ўсиб чиққанлигини инобатга

олсак, уларнинг ҳосил бўлиш қолипларидаги грамматик тобеликни учратишимиз мумкин. Масалан: кўш тирноқ–кўштирноқ.

Кўшма сўз юзага келиши учун эса биттадан ортиқ лексик бирлик ўз мустақиллигини йўқотиб, семантик, фонетик (ёзувда график), синтактик жиҳатдан яхлитланиб, бир сўзга тенглашуви керак. Аммо шундай яхлитланиш содир бўлганини амалда исботлаш кўпинча қийин бўлади.

Шубҳасиз (алоҳида шакланган) бирикма тўғрисида асосий урғу ва қисмларнинг эркин бириккан ва уларни чегараланмаган алмаштиришга олиб келувчи бирикишлар мавжудлигидагина гап юритиш мумкин: 'milk 'jug, 'water 'jug, 'glass 'jug, 'china 'jug; e'mergency 'exit, e'mergency 'ration, e'mergency 'landing, e'mergency 'store. 'Glass 'bottle, 'stone 'bottle, 'water 'bottle, 'milk 'bottle каби бирикмаларни кўриб чиқар эканмиз, уларнинг қисмларини эркин алмаштириш мумкинлигини кўрамиз, лекин «bluebottle» «гўшт пашшаси» сўзининг таркибидаги қисмларини эркин алмаштириш мумкин эмас. Бу бирикма бир асосий, бириктирувчи урғуга эгадир: 'blue bottle сўзининг маъноси уни ташкил қилувчи қисмлар маъносидан иборат эмас, у идиоматикдир. Бу белги хусусиятларнинг барчаси 'blue bottle сўзини кўшма сўзлар сирасига киришига асос бўлади. Элементларнинг эркин алмашинуви бўлмаган ҳолатларда иккита урғунинг борлиги ажратиб ёзишлик хусусияти бўла олмайди ('fountain 'pen). Агар биз steelpen, goldpen бирикмаларининг қисмларини эркин алмаштириш мумкин деб ҳисобласак, fountain 'pen га нисбатан бундай дейиш мумкин эмас. Худди шуни 'hay 'fever (қиёсланг: 'hay-making, 'haymarket) га нисбатан ҳам айтиш мумкин.

Шунингдек, 'fountain'pen туридаги сўзларни кўшма сўзга тааллуқли дейишга асос бор. Бироқ, бу масалада ҳали бартараф қилинмаган бир қанча муаммолар мавжуд. 'Fountain' pen сўзини кўшма сўзлар сирасига киритиш мумкин, чунки унинг биринчи элементи 'fountain оти қисман ўзгарган. Унда (узлуксизлик) маъно компоненти сақланган. Лекин ambulance car бирикмасини кўшма сўз деб бўлмайди, чунки унинг қисмлари ўз лексик маъносини тўла сақлаб қолган.

Ўзбек тилида кўшма отлардаги фонетик ўзгаришларни куйидаги ҳолатларда кўришимиз мумкин: искаптопар, билагузук, Сотволди, босволди (қовун тури). Кўп кўшма отларнинг яхлитлигини урғунинг битталиги белгилаб беради. Буни куйидаги мисолда кўришимиз мумкин. Масалан: 'blackboard'black 'board 'blackbird 'black 'bird 'strong-box 'strong 'box Кўп кўшма отларнинг фақат биринчи элементи урғу олади. Масалан: 'copy-book, 'football, 'holiday, 'raincoat, 'tea-cup, 'time-table, 'trolley-bus.

Баъзи тилларда сўзлар бита кучли урғу олиши билан характерланади. Худди шу нарса кўшма отларни сўз бирикмасидан фарқлашда хизмат қилади. Инглиз тилида кучли урғу одатда биринчи компонентга тушади, иккинчи компонент эса кучсизроқ урғу олиши билан характерланади. қиёсланг: 'door-knob «эшик дастаси», 'crkeer «ремонт» (таъмир). Баъзи кўшма отлар юқорида кўрсатилган қоидадан қабул қилмайди ва уларнинг иккинчи компонентлари урғусиз бўлади. Қиёсланг: gentleman «жентльмен» (назokatли одам), Frenchman «француз», milkman «сут сотувчи» каби кўшма отлардаги иккинчи ўзак «man» бир хил бўлишига қарамадан, gentleman ['jɛntlmn], Frenchman['frentmn] сўзларида биринчи элемент кучли урғу олади. Milkman ['milk,mən] сўзида эса биринчи элемент кучли, иккинчиси эса кучсиз урғу олганлиги сабабли аввалги иккита сўздан фарқланади. Кўшма отнинг баъзи типлари, асосан компонентлари равиш ва предлогдан иборат бўлганларида урғу иккинчи компонентга тушади: without, ...сиз, урон,...га, устига. Шу сабабли агар сўз бирикмаси таркибидаги сўзлар ҳар доим кучли урғу олиши билан характерланса, кучсизроқ урғу билан қўлланиладиган сўзларга биз кўшма отнинг компоненти сифатида қараймиз. Масалан: 'ice-cream ['ajs-,kri:jm] «музқаймоқ» кўшма от, лекин 'ice cream ['ajs 'kri:jm] – сўз бирикмаси. Бу икки сўз орасидаги денотатив маъноларда фарқ йўқ бўлишига қарамадан булар ана шундай тарзда ифодаланади [4].

Лекин, сўз бирикмаси кўшма сўзнинг биринчи қисми сифатида келса, у ҳамма асосий урғуларни сақлаб қолади: a wild animal house ['wajld-'eniml-'haws] сўзида урғуларнинг тақсимланиши house сўзини кўшма сўз компоненти эканлигини билдиради: бу таркибдаги қолган қисмлар эса бошқа белги, хусусиятлар асосида ҳосил қилинади. Сўз қўшишда ўзакларда ҳеч қандай ўзгариш содир бўлмайди, лекин кўшма сўзлар янги акцентуацион моделга эга бўлади. Масалан: key ва hole, hot ва house, blue ва bottle сўзларини мисол тариқасида олсак, буларнинг ҳар бири ўз урғусига эга, лекин қачонки бу сўзларнинг ўзаклари янги кўшма от ҳосил қилиш учун keyhole, hothouse, bluebottle шаклида бириктирилса, бу сўзлар биринчи компонентларида бошқа бир акцентуацион модел, бириктирувчи урғуга эга бўладилар. Бу сўзларни алоҳида ҳолда қандай талаффуз қилиш жуда муҳим, чунки улар нутқ жараёнида акцентуацион моделнинг турли ўзгаришларига учраши мумкин. Бунинг

энг кенг тарқалган сабабларидан бири эмфаза, яъни сўз элементларидан бирини ажратиш ҳисобланади. Масалан: *under'writer* ва *under'taker*. Баъзи бир ҳолатларда акцентуацион моделнинг ўзгариши сўзнинг гапдаги ўрнига боғлиқ бўлади: *'bow window*, *'dormer window* and *'lattice window*.

Биринчи компонентдаги бириктирувчи урғу (' - -) модели аксарият қўшма отлар учун хосдир. Қўшма сифатлар эса иккита урғуга эга бўладилар (' - '-). Масалан: *'gray-'green*, *'easy-'going*. Бу урғу ҳар доим ҳам қўшма сўзни кўрсатавермайди, чунки у фраза урғуси ёки қўшма сўзнинг синтактик функциясига боғлиқ бўлиши ҳам мумкин. Масалан: *light-headed*, *hard-boiled* каби сифатлар атрибутив ҳолатда қўлланганда ягона урғуга эга бўлади, бошқа ҳолатларда эса иккала элементда ҳам урғулар тенг бўлади яъни сўзнинг дистрибуциясига қараб урғу ҳам ўзгаради.

Қўшма отларда урғуни қўйиш унинг элементларининг бошқа сўзлар билан мос келиши ва уларга қарама-қарши қўйилиши имкониятларига боғлиқ бўлади. Масалан: *'dining- table – 'writing table*, *'inkpot – 'teapot*, *classroom – bathroom* каби ҳолатларда биринчи элементлар қарама-қарши қўйилапти ва шунинг учун урғу айнан шу қисмларга тушяпти. *Mankind* сўзида эса икки хил турдаги урғуни кузатиш мумкин. Агар бириктирувчи урғу биринчи бўғинга тушса, у ҳолда бу сўз эр кишилар, эркаклар маъносини англатади ва *womankind* сўзига антоним ҳисобланади. Агар урғу иккинчи бўғинга *man'kind* тарзида тушса, у ҳолда инсоният, башарият маъносини англатади. *'Dining-table*, *'writing table* каби иккинчи компоненти аналогик йўл билан ҳосил қилинган қўшма отларда урғу биринчи компонентга тушади.

Бундай бирикмалар кетма-кет келганда бошқа шу каби ҳодисалардан бутунлай чегаралаш учун имплицит контраст (ички қарама-қаршилиқ) юзага келади. Масалан: *'passenger train*, *'freight train*, *ex'press train*. Лекин, бундай ҳолатларда урғу битта бўлишига қарамасдан улар сўз эмас, балки сўз бирикмаси ҳисобланади. Сўзнинг алоҳида турларида урғу бир хил формага эга бўлган қўшма отнинг маъносини фарқлашда ёрдам беришига эътибор бериш лозим: *'bookcase – a piece of furniture with shelves for books*; *'book 'case – a paper cover for books*; *man' kind – the human race*; *'mankind – men, as distinguished from women*. Инглиз тилида қўшма отлар учта асосий акцентуацион моделга эга бўладилар: Биринчи компонентдаги кучли ёки бириктирувчи урғу. *'honeymoon*, *'doorway*. Иккита урғу: Биринчи компонентдаги кучли урғу ва ундан кучсизроқ иккинчи компонентдаги иккинчи даражали урғу: *'blood-,vessel*, *'mad-doctor (psychiatrist)*, *'washing-,machine*.

Қўшма отларда бу иккита акцентуацион модел кенгрок қўлланади ва кўп ҳолатларда улар қўшма отларни сўз бирикмасидан кескин фарқловчи кучга эга бўладилар. Айниқса, бу хусусият сўзларнинг жойлашиш тартиби ўхшаш бўлганда ва сўз бирикмаларининг дистрибутив моделида кўзга ташланади. Масалан: *a 'greenhouse – a glass house for cultivating delicate plants*, *a 'green 'house – a house that is painted green*; *a 'dancing girl – a dancer*, *a 'dancing 'girl – a girl who is dancing*; *a 'mad -, doctor – a psychiatrist*, *a 'mad 'doctor- a doctor who is mad*.

Сўзларнинг жойлашиш тартиби қўшма от ва сўз бирикмаларини фарқлаш имконини бермайдиган *n+n* сўз ясаиш моделида қўшма отларнинг акцентуацион модели орқали сўз маънолари аниқроқ кўринади. Иккала компонентдаги тенг урғу: *'arm-'chair*, *'grass-'green*. Лекин, акцентуацион модель, хусусан, иккита тенг урғули модель ҳар доим ҳам қўшма сўзларни сўз бирикмасидан фарқлашда етарли асос бўла олмайди. Сўз бирикмаларидаги тенг урғулардан фарқли ўларок қўшма сўзларда бириктирувчи урғу мавжуд бўлади. Бириктирувчи урғу ҳар доим ҳам бир хил бўлавермайди. И.П.Иванованинг ёзишича «...Қўшма сўзларда бир урғунинг мавжудлиги билан бир қаторда шундай қурилмалар ҳам кўпки, уларга урғу ёки урғуларнинг қўйилиши бўйича саволлар ва тушунмовчиликлар келиб чиқиши табиий ҳолдир» [2]. Бириктирувчи урғу битта ёки иккинчи даражали урғу билан мос келади. У шунчалик кучли бўлиши мумкинки, ҳатто иккинчи элемент ўз аҳамиятини йўқотади, яъни ундаги товушлар редукцияга учраши *sunday* ['sʌndi] 'ёки кучсизланиши мумкин. Бу ҳолатда эса иккинчи компонент ўз моҳиятини сақлаб қолади: *birthday* ['bɜ:θdeɪ].

Қўшма сўзнинг ҳар иккала компоненти ҳам урғуни сақлайдиган ҳолатлар учраши мумкин: *'gas-'stove*, *'half-'pay*, *'loaf-'sugar*, *'new-'comer*. Баъзан урғу сўзнинг ички маъносини ажратиш учун ҳам ишлатилади. Мисол тарикасида юқорида кўриб чиқилган *mankind* сўзини ва қуйидаги мисолларни келтиришимиз мумкин [1]. *'overwork –ортиқча ёки қўшимча иш 'over 'work – қаттиқ чарчаш 'bookcase – китоб жавони book 'case – муқова жилди*

Шунингдек, фақат урғунинг ўзи яхлит белги вазифасини бажара олмаслиги ҳам мумкин. Фонетик ва орфографик яхлитлик қўшма сўз компонентларининг бирикувини кучайтиради. Бундай яхлитликнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги, яъни иккита урғунинг борлиги ёки сўзларни

алоҳида ёзиш иккита ўзакнинг бирикишини кўшма сўзлар қаторига киритиш имкониятини чегаралашга исбот бўлиб хизмат қилади.

Замонавий тил шундай лексик бирликлар билан узлуксиз тўлдириб бориладики, уларни ҳатто китобхонлар (журналхонлар) ва шунингдек, тадқиқотчилар ҳам биринчи бор учратадилар. Учратганда ҳам фақат босма ҳолда учратадиларки, бу фонетик белгини қўллашни мустасно қилиб қўяди. Афтидан, тил эгаларининг нуткидаги урғунинг ўзи тил эгалари томонидан у ёки бу шаклдаги лексик бирликларнинг улар томонидан қандай тушунилишининг акс этишидир. Бундай лексик бирликлар қатъий мазмуний бирлик бўлиб, улар бир бириктирувчи урғуга эга. Уларни иккита мустақил бирликлар деб тушунилиши мумкин.

Бундай ҳолларда уларнинг ҳар бирига биттадан тенг урғу тушади. Бу ҳақда Г.Марчанднинг куйидаги фикрларига эътибор қаратайлик: «Кўпгина man-made типидagi сўзлар аксарият ҳолларда сўзнинг биринчи қисмида урғули талаффуз қилинади: moth-eaten, spell-bound, frostbitten, homespun, heartfelt, heart-broken каби. Эҳтимол, улар тилни тушуниш учун home-made, home-bred, custom-built, government-owned, factory-packed каби сўзлардан кўра кўшма сўзлар ҳосил бўлишидаги тасодифий характерни кўпроқ ифодалайди ва шу сабабли иккита урғу билан талаффуз этиладиган зичроқ боғланган сўзлар шаклида намоён бўлади (предикатив ҳолатда). Crest-fallen типидagi кўшма сўзларда эса урғу ҳар доим биринчи қисмга тушади» [3]. Шунингдек, ҳамма қолган белгиларга кўра тўла ўхшаш бирликлар «speech feeling»га боғлиқ ҳолда ҳар хил урғу оладилар. Бу эса ўз ўрнида тил эгасининг иккита лексик бирликнинг маъносини қандай қабул қилишига боғлиқ – тўла бириктирилган (syncretized) маъноли бирлик ёки аксинча, маъно жиҳатидан иккита мустақил бирликнинг бирин-кетин келишидир.

Табийки, бу белги назарий ва амалий фонетика учун яхшигина восита сифатида ҳамда кўшма сўзнинг семантик ва бошқа хусусиятларининг кўмаги бўлиб хизмат қилади. Кўпгина ҳолатларда фонетик хусусиятнинг ўзи етарли бўлмайди ва сўзларнинг бўлинмаслигини кўрсатувчи таркибий, график ва бошқа хусусиятларга эҳтиёж сезади.

Юқорида кўриб ўтилган барча фикр мулоҳазаларни умумлаштирган ҳолда фонетик белгини сўз ясалиши таснифи жиҳатидан асосланган деб қабул қилиб бўлмайди. Шундай бўлсада, уни бошқа белгилар билан ёрдамчи белги сифатида унумли қўллаш мумкин. Қўшма отларни фарқлашда ишлатиладиган грамматик белгилар турли тилларда турлича ифодаланади, лекин баъзи тилларда бундай белгилар умуман учрамайди. Сўз ва сўз бирикмаси орасида кўплаб оралик ҳодисалар бўлиши мумкин, шунинг учун улар ўртасидаги аниқ чегарани белгилашнинг имкони йўқ. Биз кўшма отлар қаторига киритадиган формалар, аниқ бир тилдаги сўзнинг сўз бирикмасидан фарқини, унинг ўзига хос хусусиятларини намоён қилади.

Хулоса. Маъно жиҳатидан кўшма отлар сўз бирикмасига нисбатан кўпроқ бирон-бир мақсадга йўналтирилган бўлади. Масалан: blackbird «қораялоқ» аниқ бир турдаги қушнинг номини англатадиган кўшма от, black bird «қора қуш» шу рангдаги ҳар қандай қушнинг номини билдирадиган сўз бирикмасидан фарқли ўлароқ чегараланган, тор маънони фодалайди. Қўшма отларни сўз бирикмасидан чегаралашга имкон берадиган фарқлашдан белги сифатида фойдаланишга интилиш энг кенг тарқалган хатолардан ҳисобланади. Биз айнан шундай меъёр орқали кўшма от маъноларини аниқ белгилай олмаймиз. Гап шундаки, кўплаб сўз бирикмалари маъносига кўра хоҳлаган кўшма от маъноси каби жуда мослашиб кетган: a queerbird «ғалати одам» (сўзма сўз: ғалати қуш) ва meat and drink «энг асосийси» (сўзма сўз: таом ва ичимлик) сўз бирикмаларида bird ва meat сўзлари jailbird «ашаддий жиноятчи» (қамокхона қуши) ва sweetmeats «обакидандон» (сўзма сўз: ширин таом) кўшма отлари таркибидаги каби алоҳида махсус бир маънога эга.

АДАБИЁТЛАР:

1. Арнольд И. В. *Лексикология современного английского языка: учеб. пособие. Изд-е 2-е, перераб. М.: Флинта; Наука, 2012. – С.173.*
2. Иванова И.П. *О характеристике сложного слова в английском языке // Вопросы структуры английского языка в синхронии и диахронии. Вып.1. –Л., 1967.–С.4.*
3. Marchand H. *The Categories and Types of Present Day English Word-Formation. – Wiesbaden, 1960. –С.53.*
4. Блумфильд Л. *Язык.– М.: Просвещения, 1968. – С. .246.*
5. Фуломов Ф.Ф. *Ўзбек тилида сўз ясаининг йўллари ҳақида. – Т, 1949. –Б. 37*

LINGUISTICS

6. Sharipova D. Sh., Qutliyeva M.G. *Importance of symbols in linguistics//Academy– 2021. – № 3. – (66) . – Pp. 23-23.*
7. Sharipova Dilnoza Shavkatovna, Qutliyeva Muhayyo G'ulomovna. *Linguocultural Features of Symbol and Metaphor //International Journal on Integrated Education. Volume 4 | No 10 (Oct 2021) Pp. 172-176.*
8. Sharipova Dilnoza Shavkatovna, Qutliyeva Muhayyo Gulomovna, *Application of Innovative Teaching Methods in English Lessons/ Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT Volume 2, Issue 12, December 2022, Pages 127-130*